
OSMANLI SANAYİİ
1913, 1915 YILLARI SANAYİ İSTATİSTİKİ

OTTOMAN INDUSTRY
INDUSTRIAL CENSUS OF 1913, 1915

Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 4
Historical Statistics Series *Volume* **4**

Hazırlayan Prepared by **Prof. A. Gündüz Ökçün**

Bu yayının 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre her hakkı Başbakanlık Sermaye Piyasası Kurulu'na aittir. Gerçek veya tüzel kişiler tarafından izinsiz çoğaltılamaz ve dağıtılamaz.

State Institute of Statistics, Prime Ministry reserves all the rights of this publication. Unauthorised duplication or distribution of this publication is prohibited under Law No: 5846.

ISBN 975 – 19 – 1697 – 6

Yayın No: 2024
Publication

Devlet İstatistik Enstitüsü
Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 4

Tarihi İstatistikler Dizisi Yöneticisi:
Prof. Dr. Şevket PAMUK

Tarihi İstatistikler Dizisinin amacı Türkiye'nin geçmişine ilişkin istatistiksel verileri araştırmacıların ve genel okurların kullanımına sunmaktır. Bu amaçla herbiri kendi konusunun uzmanı bir araştırmacının yönetiminde yürütülmekte olan çalışmalar ayrı ciltler halinde yayınlanmaktadır.

State Institute of Statistics
Historical Statistics Series, Vol. 4

Director of Historical Statistics Series:
Professor Şevket PAMUK

The purpose of the Historical Statistics Series is to collect, edit and present statistical materials about Turkey's past for the use of researchers and general readers. The series consists of individual volumes prepared by experts who are leading authorities in their respective fields.

Daha fazla bilgi için – For further information

Devlet İstatistik Enstitüsü
Yayın Haberleşme ve Halkla İlişkiler Şb.
Necatibey Cad. No: 114
06100 ANKARA

veya – or

Devlet İstatistik Enstitüsü
Döner Sermaye İşletmesi
Necatibey Cad. No: 114
06100 ANKARA

Tel: + (312) – 418 50 27
+ (312) – 417 64 40 / 213 – 215 – 246
Fax: + (312) – 417 04 32

Tel: + (312) – 417 64 40/566 – 616
+ (312) – 425 50 08
Fax: + (312) – 417 58 86

Kapak tasarımı: Sadık KARAMUSTAFA

Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası - Ankara, Mayıs 1997 – State Institute of Statistics, Printing Division, May 1997
Döner Sermaye İşletmesi – Revolving Fund
MTB : 96 – 2000 – 200 Adet – Number

Ö N S Ö Z

Tarih, insan topluluklarına millet niteliği kazandıran unsurlardan biridir. Devamlılık ve dayanışma bilinci için tarih yaşananların deneyimi ile geçmişin dökümünü yaparak bugüne, yarına ışık tutabilme işlevini yerine getirir.

Günümüzü tarihi bir perspektif içinde değerlendirirken geride bıraktığımız yıllar süresince geçirmiş olduğumuz ekonomik ve toplumsal değışmeleri gözden geçirmekte ve gerçekçi bir yaklaşımda bulunmakta büyük yarar vardır. Bu açıdan bakıldığında bir toplumun yaşamı süresince geçirdiği aşamaları değerlendirirken yararlanılacak kaynakların başında istatistik veriler yer almaktadır. Sayısal verilerin zaman içinde gösterdiği değışimler toplumun aynı dönem içindeki nitel ve nicel dönüşümünü yorumlamakta başvurulacak gerçek unsurlardır.

Endüstri toplumundan bilgi toplumuna geçerken ekonomik, sosyal ve kültürel değışimlerin yaşandığı bir çağa girmektediriz. Toplumların amacı bilgidaki büyümenin hızlandığı ve geçişlerin yoğun bir biçimde yaşandığı bu yeni çağda üzerinde daha sağlam yapıların yer aldığı bir dünya kurmaktır.

Sağlam temellere dayalı veri alt yapısının kurulması, geçmiş ve gelecekle bağlantıların araştırılması, güncel yapıya anlam kazandıracaktır. Belirlenen hedeflere ulaşılması, ileriye ve geriye bağlantıların sağlama kurulmasıyla ve tarihin öneminin kavranmasıyla mümkün olabilir.

Ülkemizin ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetlerinin izlenip değerlendirilmesine olanak sağlayan bir istatistik bilgi altyapısı oluşturan Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından TARİHİ İSTATİSTİKLER'in sistematik biçimde sunumu, değerlendirilmesi ve yoruma yönelik olarak yayımlanması toplumumuzun temel yapısını, birikimini ve geleceğe yönelik potansiyelini oluşturma anlamında önem taşımaktadır.

TARİHİ İSTATİSTİKLER DİZİSİ çalışmalarının başlatılmasına katkılarından dolayı Enstitümüz eski başkanları OECD Nezdinde Türkiye Daimi Temsilcisi Büyükelçi Sayın Prof. Dr. Orhan GÜVENEN ile Hazine Müsteşarı Sayın Prof. Dr. Mehmet KAYTAZ'a, Proje Yönetmeni Sayın Prof. Dr. Şevket PAMUK'a, dizinin bu yayını hazırlayan merhum Sayın Prof. Dr. A. Gündüz ÖKÇÜN'e, projeye desteklerinden dolayı Sayın Prof. Dr. Halil İNALCIK'a, projeye katkıda bulunan ve yayının hazırlanmasında emeği geçen tüm Enstitü mensuplarına teşekkürlerimi iletirim.

M. Sıddık ENSARİ
Devlet İstatistik Enstitüsü
Başkanı

İÇİNDEKİLER

TABLE OF CONTENTS

	<u>Sayfa</u>		<u>Page</u>
Önsöz	III	Preface	III
Sunuş (Prof. Dr. Orhan Güvenen)	IX	Introduction (Professor Orhan Güvenen)	IX
Tarihi İstatistikler Dizi Başlarken (Prof. Dr. Halil İnalçık)	XI	As The Historical Statistics Series Begins (Professor Halil İnalçık)	XI
Tarihi İstatistikler Dizi İçin Sunuş (Prof. Dr. Şevket Pamuk)	XV	Introduction to the Historical Sta- tistics Series (Professor Şevket Pamuk)	XV
Önsöz	XIX	Preface	XIX
İngilizce Özet	XXV	Summary in English	XXV
Tablo Listesi	XXVII	List of Tables	XXVII
Giriş: 1913, 1915 Sanayi Sayı- mında İzlenen Usûle İlişkin Açık- lama	1	Introduction: Explanation of the Methodology followed in the In- dustrial Census of 1913, 1915 ...	1
1913 ve 1915 Yılları Sanayi Sayımının Özeti	11	Summary of the Industrial Census of 1913, 1915	11
Birinci Grup: Gıda Sanayii	31	First Group: Food Industry	31
Birinci Şube: Değirmencilik	38	First Division: Flour Milling ..	38
İkinci Şube: Makarna İmalâtı	48	Second Division: Macaroni Manufacturing	48
Üçüncü Şube: Şekercilik, Tahin ve Bisküvit İmalâtı	51	Third Division: Confection- ery, Sweets and Biscuits Manufacturing	51
Dördüncü Şube: Konserve İmalâtı	58	Fourth Division: Canned Foods Manufacturing	58
Beşinci Şube: Bira İmalâtı ..	61	Fifth Division: Beer Produc- tion	61
Altıncı Şube: Buz İmalâtı	63	Sixth Division: Ice Produc- tion	63
Yedinci Şube: Tütün İmalâtı ..	65	Seventh Division: Tobacco Manufacturing	65
İkinci Grup: Toprak Sanayii	67	Second Group: Soil Products In- dustry	67
Birinci Şube: Tuğla İmalâtı ..	73	First Division: Brick Manu- facturing	73
İkinci Şube: Adi Kireç ve Su Kireci İmalâtı	76	Second Division: Ordinary Lime and Water Lime Manu- facturing	76

	<u>Sayfa</u>		<u>Page</u>
Üçüncü Şube: Çimento İmalâtı	78	Third Division: Cement Manufacturing	78
Dördüncü Şube: Çimento Mamûlâtı	80	Fourth Division: Cement Products	80
Beşinci Şube: Porselen İmalâtı ve Elmastraşçılık	82	Fifth Division: Porcelain Manufacturing and Glass Cuttery	82
Üçüncü Grup: Deri Sanayii	85	Third Group: Leather Industry ..	85
Birinci Şube: Debagat	92	First Division: Tanning	92
Dördüncü Grup: Ağaç Sanayii ...	97	Fourth Group: Wood Industry ...	97
Birinci Şube: Marangozluk ve Doğramacılık	104	First Division: Carpentry ...	104
İkinci Şube: Kutu İmalâtı	107	Second Division: Box Manufacturing	107
Üçüncü Şube: Sair Ağaç İmalâtı	109	Third Division: Other Wood Products	109
Beşinci Grup: Dokuma Sanayii ..	111	Fifth Group: Textile Industry	111
Birinci Şube: Yün İplik İmalâtı ve Yün Dokumacılığı	122	First Division: Woolen Yarn and Woolen Weaving	122
İkinci Şube: Pamuk İpliği İmalâtı ve Pamuk Dokumacılığı	127	Second Division: Cotton Yarn and Cotton Weaving	127
Üçüncü Şube: Ham İpek İmalâtı	132	Third Division: Raw Silk Production	132
Dördüncü Şube: İpek Dokumacılığı	137	Fourth Division: Silk Weaving	137
Beşinci Şube: Sair Dokuma İmalâtı	139	Fifth Division: Other Textile Manufacturing	139
Altıncı Grup: Kırtasiye Sanayii ..	143	Sixth Group: Paper Products Industry	143
Birinci Şube: Sigara Kâğıdı İmalâtı	150	First Division: Cigarette Paper Manufacturing	150
İkinci Şube: Matbaacılık ve Sair Kâğıt Mamûlâtı	153	Second Division: Printing and Other Paper Manufacturing	153

	<u>Sayfa</u>		<u>Page</u>
Yedinci Grup: Kimya Sanayii	159	Seventh Group: Chemical Industry	159
Birinci Şube: Yağ Üretimi ...	166	First Division: Oil production	
İkinci Şube: Sabun İmalâtı .	169	Second Division: Soap Manufacturing	166
Üçüncü Şube: Palamut Özü Üretimi	172	Third Division: Valonia Essence Production	172
Dördüncü Şube: Sair Kimya Üretimi	174	Fourth Division: Other Chemicals Production	174
Sekizinci Grup: Madenî Eşya Sanayii	177	Eighth Group: Metal Goods Industry	177
Dizin	183	Index	183

SUNUŞ

*“Sorsan günlere adımın
Ne olduğunu bilmezler,
Ve bilmezler yerim yurdum neresi?”*

*Anadolu Selçukluları
XII. YY.
– Anonim –*

Sözlerin dünyası insanlara binlerce yıl bilgi ve duygu taşıdı. Sayıların dünyasını algılamakta zorlanıyoruz. Sayılar, matematik anlamda kaotik, karmaşık ve belirsizliğin yüksek olduğu yapılarda sözlerin tamamlayıcısı oldu hep. Sözlerin dünyasını sayıların dünyası ile tamamladığımızda bilim de, evren de, insanın öyküsü de kendi göreceliklerinde daha tutarlı bir algılamayı ve anlatımı getirirler.

İstatistik, uygulaması bilgi mühendisliği olan bir temel bilimdir ve istatistik üretmek karanlığa ışık götürmek kadar onurlu bir görevdir. Zaman ve mekan dinamiğinde tarihler, büyük olasılıkla, yeniden yazılacak ve çok farklı boyutlar, değerlendirmeler olacaktır. Olayların tarihinden zihniyetlerin tarihine ve çoğulcu bir zaman, mekan, insan dinamiği, yorumlamasına yönelmek, kültür ve uygarlıkların değerlendirilmesinde farklı boyutlar getirecektir. Tarihi istatistiklerin en büyük katkısı, geçmişi daha iyi anlamaya çalışırken, bugünü daha sağlıklı yorumlamak, geleceği daha az hatalı düşünmek ve bilinç uygarlığına getireceği katma değer olacaktır.

Bu düşünce ve hasretle, Devlet İstatistik Enstitüsü çalışmalarının 1988 yılında, öncelik taşıyan üç projesi: üç aylık milli gelir hesapları, çevre istatistikleri, uzun zaman serileri ve tarihi istatistikler olmuştur. Uzun zaman serileri ve tarihi istatistikler projesinin ilk ürünü Cumhuriyet dönemi kapsayan ve 400 sayfayı aşan “İstatistik Göstergeler: 1923–1990” yayınının matbu ve elektronik ortamda kullanıma sunulmasıyla gerçekleşti. Bu çalışma, her yıl güncelleştirilerek ve yeni seriler eklenerek matbu ve elektronik ortamda yayınlanmaktadır. 20. yüzyıl Türkiye İstatistikleri ile başlayan bu çalışmaların devamı 19. yüzyıl ve diğer yüzyılları kapsayan istatistik ve nicel bilgi teşkil eden araştırmaların yayınlanması şeklinde tasarlanmıştır.

Türkiye’de kayıt sistemleri ve istatistik önemli bir yer tutar; Kuzey Hindistan’da, İran’da, Selçuk döneminde, Osmanlı imparatorluğunda kayıt sistemlerinin, özellikle nüfus ve ziraatta oluşturulduğunu ve büyük önem taşıdığını biliyoruz. Osmanlı “Nüfus

ve Arazi Tahrir Defterleri” çok değerli kayıt ve bilgiler vermektedir. Macaristan’ın ya da Musul’un küçük bir köyünde kaç hane olduğu, ne kadar toprakta ne ekildiği, gelirin ve ülkemiz arşivlerinde mevcut bu defterlerden öğreniyoruz. DİE’nin bu kapsamda da yapılacak araştırmalara ve yayınlanmalarına göstereceği katkı büyük bir hizmet olacaktır.

Devlet İstatistik Enstitüsü’nün zaman dinamiğinde atası olan “Defterhane” 1389’da kurulmuştur. Bu nedenle Enstitü girişinde, “Devlet İstatistik Enstitüsü Kuruluş Tarihi 1926”, “Defterhane Kuruluş Tarihi: 1389” yazılıdır. Mustafa Kemal’in armağanı ve emaneti olan Devlet İstatistik Enstitüsü mensubu olmaktan ve onun zaman içinde kaynağı olan Defterhane’nin mensubu olmaktan onur duyduk hep. DİE “Harzemli Bilgisayar Merkezi”, “Piri Reis Coğrafi Bilgi Sistemi Merkezi”, “Uluğ Bey Bilgi Sistemleri Merkezi” adlarının kaynağı bu düşünce, bilgi ve tarih bilinci hasretidir.

Çok değerli tavsiyeleriyle çalışmalarımıza güç veren, hocamız Sayın Prof. Dr. Halil İNALCIK’a, lütfedip Tarihi İstatistikler Dizisi Yöneticiliğini kabul eden ve tüm çalışmada büyük emeği geçen Sayın Prof. Dr. Şevket PAMUK’a, araştırmalarıyla projeye katılan Sayın Prof. Dr. Cem BEHAR, Sayın Prof. Dr. Tevfik GÜRAN’a, bu araştırmaların devamında değerli desteğini esirgemeyen DİE Başkanı Sayın Mehmet Sıddık ENSARİ’ye, Enstitü Başkan Yardımcısı Sayın Sühendan EKNİ’ye, Etüd ve Analiz Şubesi Müdürü Sayın Serpil AYDEMİR’e, şube elemanlarından Sayın Şule SÖZER’e ve emeği geçen tüm Devlet İstatistik Enstitüsü mensuplarına saygıyla minnet duygularımı iletmeğ isterim.

Prof. Dr. Orhan GÜVENEN

TARİHİ İSTATİSTİKLER DİZİSİ BAŞLARKEN

İnsan hayatı gibi milletlerin hayatı da bir deneyimler birikimidir. Bir toplumun temel yapısını ve gelişme potansiyelini bu birikim belirler. Bir milletin nesnel varlığı, yani üzerinde yaşadığı belli toprak parçası, nüfusu ve etnik yapısı, belli bir tarih süreci içinde meydana gelmiştir. Çevrenin toplum üzerinde ve toplumun çevre üzerinde etkileri bakımından her toplum belli bir yapı ve belli gelişme eğilimleri kazanır. Bu tarihi maddi koşullarla birlikte bir milletin kültür yapısı da bir tarihi sürecin ürünüdür. Yani bir milletin paylaştığı inanç sistemi, ortak davranış biçimleri onun nereye yöneleceğini belirler. Keza her toplum, sürekli değişim içindedir, fakat genel değişim içinde değişmeyen, direnç gösteren, yavaş değişen belli biçimde yapılar ve kalıplar vardır. Değişimi bilinçle yönlendirmek isteyen dinamik toplumlarda geçmişteki bütün bu faktörleri, kalıp ve yapıları, rakama dönüştürülen objektif ölçülerle saptamak hayati önem taşır.

Meselâ Anadolu'daki patriyarkal-patrilinial (ataerkil), toplum yapısı Osmanlı İmparatorluğu'nun dikkatle izlediği aile tarımına dayanan çift hane sistemi dediğimiz belli bir tarım sisteminin sonucudur. Bugün Türkiye'de insan ve toprak ilişkilerindeki yönlendirme politikalarında, bu sistemin özellikleri hakkıyla bilindiği zaman isabetli kararlar alınabilir. Kısaca söylemek gerekirse, bugün tarih ilmi, toplum hayatını bir bütün olarak ele almakta ve toplum hayatıyla ilgili incelemeler üzerinde yoğunlaşmış bulunmaktadır. Bugünü anlamak, tarihi süreci anlamakla mümkündür. Bu sadece ilmi merak konusu olarak anlaşılmalıdır. Toplumumuzun ilerleme politikalarında bu bilginin pragmatik bakımdan önemi açıktır. Bilinmeyene erişebilmenin en emin yolu bilinenden hareket etmektir, bu da tarihin ve istatistik ilminin birlikte incelenmesiyle mümkündür. Doğal olarak sorun, Türk toplumunun geçmişi üzerinde rakamlara dayanan açık ve objektif bir bilgiye varmanın olasılık derecesidir.

Gerçekte, Osmanlılar geniş bölgelere yayılmış imparatorluklarını sıkı bir merkezi idare ve kontrol altında tutabilmek için oldukça karmaşık sayım usulleri geliştirmişlerdir. Her görevlinin görev yaptığı yeri, maaşını ve görevini saptamak ve değişiklikleri izlemek için merkez arşivlerinde saklanan ayrıntılı listeler ve defterler düzenlemişlerdir. Binlerce tımarlının durumunu saptayan Mücmel Defter-i Hakani denilen defterler bu sistemin en belirgin bir örneğidir. Öbür yandan kırsal bölümde, vergi yükümlülükleri için de Mufassal Defter-i Hakani'ler meydana getirilmiştir. Bu defterlerde her vergi yükümlüsünün tasarrufu altındaki toprak miktarını saptayan ve çeşitli vergi oranlarını belirleyen bilgiler sistematik bir biçimde verilmiştir. Mufassal defterler aynı dönemde Avrupa'da ve Çin'de vergi ve askerlik için düzenlenen istatistik listelerinden bazı bakımlardan daha ileri ve ayrıntılıdır. Bugün arşivlerimizde sayısı

üçbine yaklaşan sancak mufassal defterleri nüfus ve ekonomi bakımından en ayrıntılı, güvenilir kaynaklarımızdır. Bize kadar erişebilen en eski örnekleri 15. yüzyıl ortalarına kadar inmektedir. Bununla birlikte, bu çeşit defterlerin 14. yüzyıl sonlarında Yıldırım Beyazid (1389-1402) döneminde düzenlendiğine dair belgesel kanıtlar vardır. Bu defterleri meydana getirmek için her sancakta yerinde sayımlar yapılmakta idi. Her sancak için atanan bir yazıcı veya emin, yerinde doğrudan doğruya vergi yükümlülerini ve görevlileri, eski defterler ve yerel belgelere göre teker teker denetler, sonra bu verileri yanındaki katip belli bir sistem içinde defter haline getirirdi. Sayımdan kaçmaları önlemek, vergi miktarını en sağlıklı biçimde saptamak için belli yöntemler izlenmekteydi; örneğin, bir ürünün yıllık miktarını belirlemek için üç yılın ortalaması alınırdı. Köylünün sayımdan kaçmasına sebep olan sipahinin tımarı elinden alınırdı. Böylece en kapsamlı ve güvenilir sonuçlara varmaya çalışılırdı ki, bu **kapsamlılık** ve **doğruluk** prensipleri bugün de istatistik ilminin temel prensipleridir. Ancak bu sayımları, gerçek anlamda bugünkü istatistiklerle özdeş saymak yanlıştır. Çünkü o dönemlerde, dünyanın öbür bölgelerinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu gibi sayımlar belli amaçla, özellikle vergileme amacı ile yapılırdı. Bununla beraber, bu tarihi sayımlardan bugünkü istatistik verilerine en yakın sonuçlar elde etmek için bazı yöntemleri uygulamak olasıdır.

Osmanlı sayım defterlerinde en önemli problemlerden biri şudur: Burada, genellikle, **kişi yerine hane**, yani geniş aile birimi esas tutulur. **Tahrir defterlerinde** vergi yükümlüsü esas olarak **hanedir**. Vergi yükümlüsü olarak evlenmemiş erkekler ve dul kadınlar da sayım içine alınır. Modern demografi biliminin metodları kullanılarak bu sayımlardan gerçek nüfusu hesaplama girişimleri yapılmıştır. Yine nüfus için **cizye defterleri** önemlidir; fakat burada da yalnız belli yaşa erişmiş erkekler listeye alınmıştır; kadınlar, çocuklar, hiç kazancı olmayan yaşlılar ve özel vergi bağışıklığı olanlar sayıma alınmamıştır. Nüfus için olduğu gibi, ekonomik veriler için de özellikle **mufassal tahrir defterleri** son derece önemli kaynaklardır.

Ticari trafik ve öteki veriler söz konusu olduğunda, özellikle **gümrük ruznamçe defterleri**, en ayrıntılı istatistik kaynaklarımız arasındadır. Bu defterlerde gümrüğe tabi eşyayı getiren gemi kaptanları, tüccarlar, getirdikleri malların menşei, miktar ve değerleri kayıtlıdır. En alta, alınan gümrük miktarı belirtilir. Kuşkusuz, kaçakçılığın geniş boyutlara eriştiği o dönemler için bu istatistik verilerinin de hayli noksan olduğu meydandadır. Dükkanlardan alınan ihtisab resmini saptamak için şehir ve kasabalarda yapılan dükkan sayımları da ekonomi tarihi için kapsamlı ve önemli kaynaklarımız arasındadır. Böylece mesela, İstanbul ve Bağdat'ta her esnafın dükkan sayısını oldukça doğru biçimde bilmekteyiz. Osmanlı bürokrasisi zaman zaman belli bir idari ihtiyacı karşılamak için özel sayımlar da yapmıştır. Mesela, 1640 tarihinde akçadaki enflasyon ve aşırı fiyat artışları karşısında, pazardaki bütün malları kalite ve ölçüleriyle fiyatlandıran **narh defteri** çok önemli bir ekonomik belgedir. Bu arada çok önemli başka bir dizi, **Temettüat defterleri** istatistik araştırmaları için olağanüstü bir önem taşımaktadır. Sayısı onbinleri aşan bu defterler, Tanzimat sonrası dönemde imparatorluğun büyük bir bölümünde vergi matrahı olarak köylünün elindeki bütün malların sayımını içermektedir.

Devlet İstatistik Enstitüsü olağanüstü bir önem taşıyan bu tarihi verilerin sistematik biçimde yayınlanmasını ele almakla, yalnız sosyal-ekonomik tarihimiz

üzerinde birinci elden kaynak malzemesini ilmin hizmetine sunmakla kalmamakta, aynı zamanda bu verileri bugünkü istatistik verileri ile karşılaştırarak Türk toplumunun uzun bir süreç için gelişim çizgisini araştırma imkanını sağlamaktadır.

Enstitü eski Başkanı ve değerli bilim adamı Prof. Dr. Orhan GÜVENEN'i bu önemli etkinlik alanını açtığı için içtenlikle tebrik etmek ödevimizdir. Enstitünün şimdiki Başkanı Sayın Mehmet Sıddık ENSARİ de destekleriyle çalışmaların devamını ve gelişmesini sağlamıştır. Tarihi İstatistikler Dizisi'nin yöneticiliğine değerli iktisat tarihçisi Prof. Dr. Şevket PAMUK'un seçilmiş olmasının bu etkinliğin başarıya ulaşması için bir garanti sayılması gerektiğini de özellikle belirtmek isterim.

Prof. Dr. Halil İNALCIK

TARİHİ İSTATİSTİKLER DİZİSİ İÇİN SUNUŞ

Yapısal Dönüşümler ve Tarihi İstatistikler

Türkiye içinde bulunduğumuz yüzyılda çok hızlı demografik, iktisadi ve toplumsal gelişmelere sahne olmuştur. Bir kaç temel gösterge ile örnekleyecek olursak, ülke nüfusu 1920'lerin ortalarında yaklaşık 13 milyondan 1994 yılında 60 milyona ulaşmıştır. Nüfus artışları yüzyılın ikinci yarısında hızlı bir iç göç ve kentleşmeyi de beraberinde getirmiştir. Kentli nüfusun toplam içindeki payı yüzde 20'lerden yüzde 60'lara çıkmıştır. Son yıllarda nüfusun artış oranı ve özellikle de doğurganlık oranında görülen düşüşler, Türkiye'nin demografik geçiş sürecini de yine hızlı bir biçimde yaşadığını göstermektedir.

Türkiye ekonomisi de yüzyıl boyunca kırsal alanlarda tarımın ağır bastığı yapılardan kentlerde sanayi ve hizmetlerin öne geçtiği yapılara geçişi yaşamış, tarımın ekonomi içindeki payı yüzyılın başlarında yüzde 50'lerden 1990'larda yüzde 15'e kadar gerilemiştir. 1930'ların Dünya Bunalımı koşullarında devlet desteğiyle başlayan ve 1960'larda karma ekonomi çerçevesinde yeni bir hamle yapan sanayileşme süreci, iktisadi büyümeyi hızlandırmış, ancak hızla artan kentli nüfusa yeterli istihdam olanaklarını yaratamamıştır.

Türkiye'nin dünya ekonomisi içindeki yeri de yüzyıl boyunca önemli değişiklikler göstermiştir. Yüzyılın başlarında serbest ticaret koşullarında tarımsal mallar ihraç eden ve mamul mallar ithal eden ekonomi modeli, 1930'lardan itibaren yerini iç pazara yönelik sanayileşme stratejisine terk etmiştir. 1960'lı ve 1970'li yıllarda sanayi üretimi hızla artarken, Türkiye bu üretim kapasitesini dış pazarlara yöneltmekte gecikmiştir. 1980'lerden itibaren sanayi ürünleri ihracatı ön plana çıkarken, Avrupa'dan Orta Doğu, Karadeniz Bölgesi ve Orta Asya'ya kadar bölgesel pazarlarla daha fazla bütünleşme hedeflenmektedir. Türkiye 21. yüzyıla işte bu hızlı dönüşümlerin derin sancularıyla ve iktisadi, toplumsal, siyasal istikrar arayışları içinde girmektedir.

Demografik ve iktisadi dönüşümler toplumsal yapılarda da önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Yüzyılın başında nüfusun yüzde 80'inin kırlarda yaşadığı, tarım ağırlıklı bir toplumdaki, bugünün farklılaşmış ve uzmanlaşmış yapılarına geçiş süreci, toplumsal ve siyasal yapılarda da önemli değişikliklere yol açmıştır. Devletin içeriğinden toplumsal yapılara, eğitimden sağlık hizmetlerine, sosyal güvenlikten kültürel etkinliklere kadar pek çok alanda hem nitel hem de nicel olarak önemli gelişmeler, çeşitlilikler ve zenginlikler görülmektedir. Bu gelişmelerin önemli bir bölümünü istatistiksel diziler aracılığıyla izlemek ve ölçmek mümkündür.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, 1926'da kurulan Devlet İstatistik Enstitüsü, o tarihten bu yana sözünü ettiğimiz dönüşümleri daha iyi anlayabilmek amacıyla daha nitelikli ve daha geniş kapsamlı istatistiksel verilerin toplanmasına büyük önem vermiştir. Bir nesil öncesiyile karşılaştırıldığında bugün nüfus, tarım, işgücü, ekonomi gibi temel konuların yanısıra eğitim, sağlık, kültür, çevre, adalet, sosyal güvenlik, enerji ve turizm gibi çok çeşitli alanlarda toplanan ve yayınlanan istatistikler kapsam, çeşitlilik ve güvenilirlik bakımından önemli gelişmeler göstermiştir.

Buna karşılık, Cumhuriyetin erken dönemlerine ve özellikle de Cumhuriyet Türkiye'si'nin devraldığı demografik, iktisadi ve toplumsal yapılara ilişkin bilgilerimiz ve istatistiksel veri tabanımız son derece sınırlı kalmaktadır. Bu konularda yayınlanmış verilerin de çeşitli sorunları bulunmaktadır. Bugün araştırmacılar ve genel okurlar bu tarihi verileri kapsamlarını ve sınırlarını yeterince anlayamadan ve değerlendirmeden kullanmak durumundadırlar. Bu nedenle de özellikle Cumhuriyet'in erken dönemlerine ve 20. yüzyıl öncesine ilişkin değerlendirme ve yorumlarımız eksik ve yetersiz kalmaktadır.

Oysa toplumun ve ekonominin zaman ve mekan içinde sürekliliği vardır. Çünkü yapılar bugünküleri belirlemektedir. Günümüze ışık tutabilmek, 19. yüzyılın ve hatta daha öncesinin yapılarını daha iyi anlayabilmek ve onları daha geniş bir çerçevede tartışabilmekle mümkün olacaktır. Cumhuriyet döneminin devraldığı mirası daha serinkanlı olarak değerlendirebilmek için, 19. yüzyılda Tanzimatla başlatılan reform dalgalarının sonuçlarını ve ulaştığı noktayı, ekonomide, toplumda ve devlet yapısında ortaya çıkan gelişmeleri, nicel ve nitel olarak daha iyi ölçebilmek ve anlayabilmek gerekmektedir.

Böylece hem tarihi süreklilikler hem de kırılma ya da dönüm noktaları daha sağlıklı bir biçimde yorumlanabilecektir. Ayrıca Türkiye'nin uzun dönemli gelişme çizgisini başka ülkelerle birlikte karşılaştırmalı bir çerçevede incelemek mümkün olacaktır.

Tarihi istatistiklerin derlenerek yayınlanması ve böylece hem günümüzün dönüşümlerinin daha iyi anlaşılabilmesi hem de uluslararası karşılaştırmalı çalışmalara zemin hazırlanması yalnızca Türkiye'ye özgü bir gereksinim değildir. Özellikle son otuz yıl içinde Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'dan Latin Amerika ve Asya'ya kadar pek çok ülkede, hem resmi istatistik kurumlarının hem de özel araştırmacıların girişimleri sonucu, tarihi istatistikler derlenerek yayınlanmaya başlamıştır.

Bu yayınlar Amerika Birleşik Devletleri'nde, Kanada'da, Avrupa'nın ve Latin Amerika'nın çeşitli ülkelerinde resmi istatistik kurumlarının yayınladıkları çalışmalarla başlamıştır. Daha sonra, 1960'lardan itibaren, İngiliz tarihçi B.R. Mitchell'in önce İngiltere, daha sonra Avrupa ve nihayet Afrika ve Asya ülkelerinin tarihi istatistikleri üzerine yayınladığı ciltler, bilim dünyasında büyük yankılar uyandırmış ve karşılaştırmalı tarihi çalışmalar için çok önemli bir olanak yaratmıştır.

Türkiye'de de tarihi istatistiklerin derlenmesine yönelik uzun dönemli çalışmaların başlatılması, hem günümüzdeki hem de yakın geçmişteki gelişmeleri anlamaya çalışan bilimsel çabalara yeni bir soluk kazandıracaktır. Kaldı ki, 20. yüzyıl

öncesinde çeşitli konularda veri dizilerinin oluşturulması ve saklanması sürecinde Osmanlı devletinin çok istisnai bir yeri vardır. Yüzyıllar boyu geniş bir coğrafyayı yöneten merkezîyetçi Osmanlı bürokrasisinin, 16. yüzyıldan ve hatta daha öncesinden başlayarak kayıt tutmaya ve saymaya büyük önem verdiği bilinmektedir. Toplanan verilerin bir bölümünü bugün Osmanlı arşivlerinden sağlamak mümkündür. Ayrıca, 19. yüzyılda yapılan sayımların ve derlenen istatistiklerin bir bölümü de eski harflerle yayınlanmış olarak çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır. Bu verilerin gözden geçirildikten sonra Osmanlı uzmanları dışındaki araştırmacıların kullanımına sunulması büyük yararlar sağlayacaktır.

İşte bu nedenlerle Devlet İstatistik Enstitüsü, "Tarihi İstatistikler Dizisi" adı altında yeni bir yayın dizisi başlatarak, yakın geçmişimize ilişkin istatistiksel verileri araştırmacıların ve genel okurların kullanımına sunmaya karar vermiştir.

Dizinin ilk aşamasında Cumhuriyet Türkiye'si'nin devraldığı toplumsal ve iktisadi yapılara ilişkin istatistiksel tablonun daha ayrıntılı ve daha yeterli bir biçimde ortaya konulması hedeflenmektedir. Bu amaçla 19. yüzyıldaki toplumsal ve iktisadi tablonun en önemli temel taşlarını oluşturan nüfus, tarım, maliye ve dış ticaret istatistikleri, hem genel okurların hem de araştırmacıların yararlanabilecekleri biçimde derlenmektedir. Herbiri kendi konusunun uzmanı bir araştırmacının yönetiminde ve disiplinlerarası bir yaklaşımla yürütülmekte olan bu çalışmalar, ayrı ciltler halinde yayınlanacaktır.

Tarihi Verilerin Sorunları

Tarihi dizilerin toplanmış ve hatta resmi kurumlar tarafından yayınlanmış olması, ne yazık ki, bu verilerin kolaylıkla ve güvenle kullanılacakları anlamına gelmiyor. B.R. Mitchell'in ısrarla vurguladığı gibi, devletlerin 20. yüzyıl öncesinde topladıkları veriler, çağdaş anlayış ve yöntemlerle değil, esas olarak vergi toplama ve askere alma amaçlarıyla toplanmaktaydı. Bu dar yaklaşım, hem toplanan verilerin kapsamını hem de veri toplama tekniklerini kaçınılmaz olarak etkilemiştir.

Ayrıca, 20. yüzyıl öncesinde teknolojik ve idari etkinliğin çok sınırlı olduğunu, devletlerin veri toplama sürecinde büyük sorunlarla ve yetersizliklerle karşı karşıya kaldıklarını da hatırlamak gerekmektedir. Bunların yanısıra, siyasal kaygılar da, 20. yüzyıl öncesinde yayınlanan resmi istatistikleri etkileyebilmekte, bunların güvenilirliklerine gölge düşürebilmekteydi. Sınırlı amaçlar ve yetersiz tekniklerle toplanan bu verileri çağdaş anlamda istatistikler olarak kabul etmek mümkün değildir.

Osmanlı devletinin topladığı ve yayınladığı istatistiksel dizilerin, bu eğilimlerin dışında kaldığını söyleyebilmek zordur. Nitekim, son yıllarda yayınlanan pek çok araştırma ve monografıta nüfus sayımlarından bütçelere, tarımsal üretim verilerinden dış ticaret ve eğitime kadar elimizdeki Osmanlı verilerinin çeşitli sorunları, eksikleri ve sakıncaları ayrıntılı olarak tartışılmaktadır. Osmanlı verilerini kullanırken ortaya çıkan bir diğer sorun da hem ülke sınırlarının hem de ülke içindeki idari bölümlerin Cumhuriyet dönemindeki sınırlara göre önemli farklılıklar göstermesidir. Bu sorunlar Osmanlı verileriyle Cumhuriyet verilerini biraraya getirerek basit diziler oluşturmanın zorluklarına işaret etmektedir.

Çağdaş amaçlarla ve tekniklerle derlenen istatistiklerle karşılaştırıldığında, eldeki tarihi verilerin yetersiz kaldığı görülmektedir. Öte yandan, hatalı ve sorunlu verilerin bir kez yayınlandıktan sonra zaman içinde nasıl kalıcılık kazandıkları ve daha sonra tamiri çok zor ve hatta imkansız bazı yanlışlıklara yol açabildikleri de bilinmektedir. Bu durumda eldeki tarihi malzemeyi eleştirel bir süzgeçten geçirmeden yayınlamak, kabul edilebilir bir yaklaşım olmayacaktır.

Bu nedenle, “Tarihi İstatistikler Dizisi” çerçevesinde yayınlanacak çalışmalarda, eldeki verileri basit diziler halinde sunmak yerine, daha zor ancak bilimsel açıdan daha sağlıklı görülen bir yöntem kullanmaya karar verildi. Eldeki tarihi malzemeye mümkün olduğu kadar eleştirel yaklaşarak, bu malzeme, kendi iç tutarsızlıkları mümkün olduğu ölçüde ayıklandıktan sonra, verilerin kapsamı, toplanma yöntemleri, sorunları ve güvenilirlik dereceleri tartışılarak yayınlanacaktır.

Diziyi yürüten uzmanlar olarak hedefimiz, eldeki tarihi malzemeyi dikkatle süzgeçten geçirdikten sonra, çağdaş anlayışa en yakın ve çağdaş istatistiklerle karşılaştırılabilecek diziler oluşturmaktadır. Ancak, göstereceğimiz tüm titizlik ve özene karşın, daha farklı amaçlarla ve anlayışlarla toplanan bu verileri, yüzyılımızın çağdaş anlayış ve yöntemleriyle derlenen dizileriyle karşılaştırmak ve onlarla birlikte kullanabilmek kolay olmayacaktır. Bu nedenle, sunduğumuz tarihi verileri kullanacak araştırmacıların, uzun dönemli karşılaştırmalar yaparken, iki tür veri arasındaki amaç, kapsam ve teknik farklarını dikkate almaları gerekecektir.

Yayımlanan verilerin bu konulardaki nicel malzemeyi tüketmediğini de özellikle belirtelim. Bu ciltlerdeki malzemenin ötesine geçerek daha farklı veya daha ayrıntılı diziler oluşturmak mümkündür. Örneğin; daha küçük idari birimler düzeyinde verilere ulaşmak isteyen araştırmacılar, yayınlanmamış arşiv malzemelerini veya eski harflerle yayınlanmış çalışmaları kullanabileceklerdir. Daha ayrıntılı çalışmalar yapmak isteyen araştırmacılar için, her cildin sonunda bir kaynakça yer almaktadır.

Devlet İstatistik Enstitüsü eski Başkanı Prof. Dr. Orhan GÜVENEN bu dizinin en erken aşamalarından itibaren bizleri cesaretlendirdi ve destekledi. Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanı Sayın Mehmet Sıddık ENSARİ de yardımlarını esirgemeyerek dizinin devamını sağladı. 1994 yılının Nisan ayında Devlet İstatistik Enstitüsü’nde düzenlenen Tarihi İstatistikler Semineri’ne katılan Prof. Dr. Tuncer BULUTAY, Mehmet GENÇ, Prof. Dr. Halil İNALCIK, Prof. Dr. İlber ORTAYLI, Prof. Dr. Halil SAHİLLİOĞLU, Prof. Dr. Yalçın TUNCER ile DİE çalışanları değerli görüş ve eleştirileriyle bu diziyeye önemli katkılarda bulundular. Bu sunuşun yazılışı sırasında, Tarihi İstatistikler Dizisi için ayrı ayrı ciltler hazırlamakta olan çalışma arkadaşlarım Prof. Dr. Cem BEHAR, Prof. Dr. Yavuz CEZAR ve Prof. Dr. Tefvik GÜRAN’ın görüşlerinden de yararlandım. Kendilerine teşekkür ederim.

“Tarihi İstatistikler Dizisi” çerçevesinde yayınlanan/yayınlanacak ciltlerin bugünkü Türkiye’nin yapılarının ve dönüşümlerinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacağını umuyor, tüm okurlara ve araştırmacılara yararlı olmasını diliyoruz.

Prof. Dr. Şevket PAMUK
Tarihi İstatistikler Dizisi
Yöneticisi

Ö N S Ö Z

Ticaret ve Ziraat Nezareti, 1913 ve 1915 yıllarına ilişkin olarak, İstanbul vilâyeti ile İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak şehirlerinde bir sanayi sayımı düzenlemiştir. Bu sayımın sonuçları, 1917 yılında, **1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistikî** adı altında yayımlanmıştır. Geniş Osmanlı ülkesine oranla son derece dar bir bölgeyi kapsamakla birlikte, bu sayım Osmanlı sanayii hakkında genel bir fikir verecek niteliktedir. Gerçekten, İstanbul ve İzmir, o tarihlerde, Osmanlı sanayiinin en yoğun olduğu yerlerdir. Sanayi İstatistikinde de belirtildiği gibi, Adana ve Tarsus'taki dört pamuk ipliği fabrikası ile genellikle şehirlerde görülen un ve debagat «fabrikaları» dışında, Anadolu'nun diğer yerlerinde önemli sanayi kurumu bulunmamaktadır.¹

Bu kitapta, 1917 yılında yayımlanmış olan **1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistikî**'ni, dil bakımından gerekli sadeleştirmeleri yaparak, yeniden yayına sunuyoruz. Türkiye'nin toplumsal ve iktisadi yapısının oluşum sürecini incelerken başvurulması gereken bu kaynağın arap harflerini okuyamayan araştırmacılar ve özellikle öğrencilerimiz için son derece yararlı olduğu kanısındayız. Bu kısa sunuş yazısında, özellikle Sanayi İstatistikî'ndeki bilgilerden yararlanarak, tarım dışında kalan alanlarda Osmanlı üretim biçimi hakkında genel bir kaç gözlemde bulunacak ve Osmanlı sanayiinin niteliğini ana çizgileri ile belirtmeğe çalışacağız.

Tarım dışında kalan alanlarda Osmanlı üretim biçimini tarihî süreç içinde gösterdiği değişim bugüne kadar yeterli bir şekilde incelenmemiştir. Bu konuda Osmanlı üreticilerinin XVI yüzyıldan başlayarak gittikçe artan bir hızla, gelişmekte olan Avrupa sanayilerinin ezici rekabeti karşısında kaldıklarını tesbit edebilmekteyiz. Özellikle, XIX yüzyıl içinde imzalanan Ticaret Sözleşmelerinden sonra, aynı yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı ülkesinin Batı'ya açılan kısımlarında Osmanlı zanaatkârları «destgâhlarını» kapatmak zorunda kalmışlardır.² Örneğin, «İstanbul'da ve Üsküdar'da eskiden beri ikibin yediyüz elli adet kumaşçı destgâhı bulunmakta ve bu san'atla islâm ve hıristiyan Osmanlı tebaasından üçbin beşyüz kadar nüfus geçinmekte iken», ilk Ticaret Sözleşmesinin imzalandığı 1838 yılından kırk yıl sonra, «bu destgâhlar yirmibeşe ve kumaşçı esnafı da usta ve kalfa olarak kırk kişiye inmiştir».³ Sırmakeş

1. Bk. aşağıda s. 2.

2. Bu sözleşmelerin düzenledikleri sorunlar ve Osmanlı ekonomisine etkileri için bk. F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, London, 1942, s. 122 vd.; Y. K. Tengirşenk, «Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Haricî Ticaret Siyaseti», I *Tanzimat* (1940), s. 284-320; A. Yücekök, «Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu - 1838 Ticaret Sözleşmeleri», 23 *SBFD* sayı 1, s. 381-425; Oya Köymen, *A Comparative Study of the Anglo-Turkish Relations c. 1830-1870 and 1919-1939*, University of Stratchclyde, 1967. (Yayımlanmamış doktora tezi).

3. Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c. 1, İstanbul, 1922, s. 760.

esnafında, debbağlarda, kemhacı esnafında ve çatma yastıkçılarda da benzer bir gerileme olduğunu görmekteyiz.⁴ XIX yüzyıl Ticaret Sözleşmeleri, dış borçlar ve yabancı sermaye yatırımları ile Osmanlı ekonomisinin gelişmiş Avrupa ekonomilerine ham madde ve yiyecek maddeleri satma ve mamûl madde satın alma şeklinde belirlenen bu bağımlılığı Osmanlı zanaatkârlarının yanlarında işgücü kullanmak suretiyle kapitalistleşme olasılığını kaldırmış, toprak sahipleri ile tüccarın iktisaden daha da güçlenmesini sağlamıştır. Bu sürecin Osmanlı ekonomisinin bir bütün halinde gelişme imkânını da ortadan kaldırdığı açıktır. Öte yandan, tarım dışında kalan alanlarda Osmanlı üretiminin, Avrupa sanayilerinin çetin rekabeti karşısında, ancak bu rekabetin müsaade ettiği alanlarda ve müsaade ettiği ölçüde hayat hakkına sahip olduğunu görüyoruz.

İmparatorluğun son yıllarında, tarım dışında kalan alanlarda Osmanlı üretim biçiminin, aynı anda, dört farklı aşamada bulunduğunu tesbit edebilmekteyiz. Üretimin büyük bir çoğunluğu halâ küçük üretim adı verilen zanaatkârlık aşamasındadır. Bir başka deyimle, Osmanlı üreticileri sahip oldukları aletler ve el destgâhları tezgâh ile ve bizzat kendileri çalışmak suretiyle, genellikle yakın pazar için üretim yapmaktadırlar. Dokumacılık, halıcılık, dikiş işleri ve turşuculuk gibi alanlarda kendisini gösteren ev sanayi de aynı şekilde küçük üretim aşamasındadır. Bu üreticiler, genellikle, yanlarında işgücü kullanmamaktadırlar.

Bağımsız küçük üretimin yanısıra, ticaret sermayesinin küçük üreticileri yavaş yavaş egemenliği altına aldığı da müşahede etmekteyiz. Batı'da **putting-out system** veya **Verlag System** olarak adlandırılan ve ticaret sermayesinin üretimi kontrolü altına almak suretiyle yavaş yavaş sanayi sermayesi haline dönüşmesinde ilk aşama olarak nitelendirilen bu üretim sistemi, Osmanlı ülkesinde belirli alanlarda oldukça yaygındır. Osmanlı uygulamasına göre, bu sistemde tüccar bir müteahhide ham maddeleri ve parça başına hesaplanan imalât ücretini verir; müteahhit de genellikle evlerinde çalışan «işçilere» bu malzemeyi dağıtır ve imalâtı gerçekleştirdikten sonra mamûl eşyayı toplayarak tüccara teslim eder. Osmanlı ülkesinde, özellikle büyük şehirlerde, halıcılık, kunduracılık, elbise, kırıvat, gömlek, şapka ve şemsiye imalâtı gibi alanlarda parça başına iş gördürme sistemi oldukça yaygındır. İstatistik, bu üretim sisteminin yaygınlığına kanıt olarak Birinci Dünya Savaşından önce, İstanbul'da bu tip üreticilerin yaptıkları bir grevde 6.045 kadın ve erkek «işçinin» çalışmalarını tatil ettiklerini belirtmektedir.⁵ Yine aynı kaynağa göre, İstanbul'da büyük mağazalar hesabına çalışan 3.000 kadar kunduracı bulunmaktadır.⁶ Bunlardan başka, mobilya ticarethanelerinin hesabına çalışan ve mobilya imali ile uğraşan bir çok marangoz mevcuttur.⁷ Öte yandan, ticaret sermayesinin üretime hakimiyeti şeklinde belirlenen bu sistemin, örneğin halıcılıkta Anadolu'nun içlerine kadar yayıldığını da tesbit ediyoruz. Gerçekten, yabancı bir şirket olan **Şark Halı Kumpanyası (Oriental Carpet Ltd.)** Demirci, Akhisar, Sivrihisar, Niğde, Kula, Kütahya, Simav, Manisa, Gördes,

4. *Ibid.*, s. 750, 755 ve 760.

5. Bk. aşağıda s. 109.

6. Bk. aşağıda s. 81-82.

7. Bk. aşağıda s. 91.

Uşak, Denizli, Milas, Akşehir, Sile, Isparta şehir ve kasabalarında bulundurduğu acentalar aracılığı ile mahallî halı üreticilerine halı imal ettirmektedir.⁸

Parça başına iş gördürme sisteminin yanısıra, imalathane (**manufacture**) sisteminin de Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarında var olduğunu görüyoruz. Örneğin, İstanbul'da, elbise, çamaşır, kıyavat gömlek, şapka ve şemsiye imalatında Karakaş, Sellian, Anjel, Margarit ve Sigala gibi ticarethanelerin kendilerine mahsus atelyeleri mevcuttur.⁹ Orozdi Bak Ticarethanesinin kendi şemsiye atelyesinde altmış kadar işçi çalışmaktadır Sigala ve Şürekâsının «100.000 Gömlek Mağazası» ile Hayim Yeşula'nın gömlek ve kıyavat «fabrikasında» gömlek, kıyavat ve pijama yapılmaktadır.¹⁰ İstatistik, İstanbul'da «son zamanlarda [1917]» bir arada elli işçi çalıştıran kundura atelyelerinin ortaya çıktığını belirtmektedir.¹¹ Aynı şekilde, Şark Halı Kumpanyası İzmir, Sivas, Burdur, Isparta, Haçin, Urla, Maraş, Kırkağaç şehir ve kasabalarında kızları ve kadınları toplayarak halı imalathaneleri kurmuştur. Bu yerlerde Şirket, işçilerle doğrudan doğruya temas halindedir.¹² Görülüyor ki, tarım dışında Osmanlı üretimi belirli alanlarda imalathane (**manufacture**) aşamasına geçmiş bulunmaktadır.

Nihayet, tarım dışında kalan alanlarda Osmanlı üretiminin oldukça küçük bir kısmı muharrik güç kullanan ve yanlarında işçi çalıştıran fabrikalarda gerçekleştirilmektedir.

1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki'ne esas teşkil eden sayımda, muharrik güç ile birlikte en az on, veya muharrik gücü olmadığı halde en az yirmi, işçi çalıştıran müesseselerle yirmidört saatta en az 100 kental hububat öğüten değirmenlerin ve devamlı olarak on işçiden çok işçi çalıştıran sabun fabrikalarının sayımı yapılmıştır. İstatistikte bu tip sanayi müesseselerinin alet ve tesisleri, üretimleri, üretimin ithalat, ihracat ve tüketime oranla durumu ve bu müesseselerde çalışan hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir. Aşağıdaki sayfalarda görülecek olan bu ayrıntıları tekrar etmeden, Osmanlı sanayiinin genel niteliklerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Osmanlı İmparatorluğunda temel sanayi kurulamamıştır.

Gelişmiş Avrupa ekonomilerinin ezici rekabeti karşısında ham madde ve yiyecek maddeleri satan ve mamül madde satın alan bir ülke duruma gelen Osmanlı İmparatorluğunda temel sanayiinin kurulması işi gerçekleştirilememiştir. Sanayi İstatistiki'nde de belirtildiği gibi, Osmanlı ülkesinde yüksek fırınlar ve metalürji fabrikaları bulunmamaktadır.¹³ Yakın pazar için üretimde bulunan madenî eşya imalâtı sanayii ham madde olarak hurda demir kullanmaktadır.¹⁴ Öte yandan, Osmanlı

8. Bk. aşağıda s. 108-109.

9. Bk. aşağıda s. 109.

10. Bk. aşağıda s. 110.

11. Bk. aşağıda s. 81-82.

12. Bk. aşağıda s. 108.

13. Bk. aşağıda s. 174.

14. Bk. aşağıda s. 174.

ülkesinde makine yapan sanayinin de kurulmamış olduğunu görüyoruz. Gerçekten, Osmanlı sanayiinde kullanılan makinelerin çok büyük bir çoğunluğu yabancı ülkelerden ithal edilmiştir. Bu konuda, sadece, İzmir'deki dört fabrikanın (İsigonis D. İmalathanesi; Rankin ve De Mas; Rays Biraderler ve Kalohretas K. ve Şürekâsı) buhar makinesi, içten yanmalı motorlar, un, sabun, yağ, havlı ve makarna fabrikaları tesisatı imal ettiklerini tesbit ediyoruz.¹⁵ Bununla birlikte, bu imalatın daha çok montaj niteliğinde olduğunu tahmin etmekteyiz. XIX. yüzyıl içinde Osmanlı sanayiinde kullanılan makine ve tesislerin büyük çoğunluğu İngiliz yapısı iken, XX. yüzyıl başlarında daha çok Alman makine ve tesislerinin kullanıldığını görüyoruz.

2. Osmanlı sanayii yakın pazar için tüketim malları üretecek şekilde oluşum göstermiştir.

Avrupa sanayilerinin ezici rekabeti karşısında ve ancak bu rekabetin pek yoğun olmadığı alanlarda gelişme gösteren Osmanlı sanayii genellikle yakın pazar için tüketim malları üretmiştir. Sanayi sayımının yapıldığı şehir ve kasabalarda, tüketime yönelmiş bulunan imalât sanayiinin 1913'de % 68.6'sını ve 1915'te de % 70.3'ünü gıda sanayii teşkil etmektedir.¹⁶ Gıda sanayii değirmencilik, makarna imalâtı, şekerlik ve tahin imalâtı, konserve, bira, buz ve tütün imalâtı olarak yedi gruba ayrılmaktadır. İkinci olarak, 1913'de % 14.9 ve 1915'te % 11.9 oranla dokuma sanayii gelmektedir.¹⁷ Diğer sanayi ne'ilerinin imalât ve üretimdeki payları için bk. aşağıda s. 17, Tablo 10.

Osmanlı sanayiinin bir başka niteliği de, sanayi için gerekli ham maddelerle ara mallarının büyük bir çoğunlukla dışarıdan ithal edilmesidir. Örneğin, şekerlik ve tahin imalâtı için şeker, sigara kâğıdı imalâtı ve matbaacılık için kâğıt, içten yanmalı motorların yakıtı olarak benzin ve motorin yurt dışından ithal edilmektedir. İstatistikte belirtildiğine göre, Osmanlı ülkesinde üretilen pamuğun % 80'i ham olarak dışarıya ihraç edilmekte ve dışarıda yapılan iplikler ülkeye ithal edilerek dokuma sanayiinde ve özellikle o tarihte halâ çok yaygın olan küçük sanayide (ve ev sanayiinde) kullanılmaktadır. Osmanlı sanayii, mevcut pamuk üretiminin ancak % 18.6'sını iplik olarak işleyebilecek durumdadır.¹⁸

3. Osmanlı sanayii, ülkedeki maden üretimi ve tarımsal üretimle sıhhatli bir bütünleşme gösterememiştir.

Osmanlı Maden İstatistiklerinden öğrendiğimize göre, Osmanlı ülkesinde üretilen madenlerin tümü ya da çok büyük bir çoğunluğu yurt dışına ihraç edilmektedir. Bu istatistiklere dayanarak yapmış olduğumuz hesaplara göre, 1902 ile 1911 yılları arasında hemen hemen tamamen yurt dışına ihraç edilen madenlerimiz şunlardır:¹⁹

15. Bk. aşağıda s. 174.

16. Bk. aşağıda s. Tablo 10.

17. *Loc. cilt.*

18. Bk. aşağıda s. 121.

19. A. Gündüz Ökçün, «XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Yabancı ve Azınlık Payları», *Abadan'a Armağan*, 1969. s. 803-895, s. 878 vd.

Krom, zımpara, simli kurşun, manganez, demirli pirit, antimuan, çinko, ham borasit, çinkolu simli kurşun, kurşunlu pirit, cıva, arsenik, ham bakır, lüle taşı, külçe simli kurşun ve zift. Külçe simli kurşun ve zift'in çok az bir kısmı ile linyit ve maden kömürünün oldukça önemli kısımları yurt içinde tüketilmektedir. Linyit ve maden kömürü sanayide ve Donanmada yakıt olarak kullanılmaktadır.

Sanayide kullanılmakta olan tarım ürünlerinin de genellikle işlenmeden yurt dışına ihraç edildiğini görmekteyiz. Yukarıda ham olarak ihraç ettiğimiz pamuğun iplik halinde yurda ithal edildiğini belirttik. Yün ve küçük deri ihracatında da benzer bir durum mevcuttur.²⁰ Aynı şekilde, yaprak tütün işlenmeden dışarıya ihraç edilmektedir.²¹

Görülüyor ki, sanayide kullanılan tarımsal ürünler ve özellikle Osmanlı madenleri Osmanlı sanayiinin tamamlayıcı parçaları olarak üretime konu olmamışlardır. Bir başka deyimle, söz konusu tarımsal ürünler ve madenler Avrupa sanayilerinin bütünleyici birer parçası olarak üretilmişlerdir. Osmanlı ülkesi, bir yandan Avrupa sanayi mallarına pazar olurken, öte yandan, ham madde üretimi ile Avrupa ekonomilerinin tamamlayıcı birer parçası olarak oluşmuştur. Bu oluşum Osmanlı ekonomisinin iç dinamiğini parçalamış ve onun bir bütün halinde sıhhatli bir yapıya sahip olamayışına yol açmıştır. Daha çok toprak sahipleri ile ticaret sermayesi yararına işleyen bu sürecin, ekonominin bütün kesimleriyle bir bütün halinde büyümesine ve bu arada yerli sanayinin gelişmesine engel olacağı açıktır.

Dil bakımından gerekli sadeleştirmeleri yaparak yeniden yayına sunduğumuz bu kitabın, tarım dışında kalan alanlarda Osmanlı üretim biçimi üzerine ayrıntılı araştırmaların yapılmasına ve konu ile ilgili sorunların daha etraflı bir şekilde tartışılmasına yol açacağımı umarım.

A. Gündüz ÖKÇÜN

---

20. Bk. aşağıda s. 106–107 ve 177.

21. Bk. aşağıda s. 57.

SUMMARY IN ENGLISH

The Ottoman Ministry of Commerce and Agriculture conducted an Industrial Census for the years 1913 and 1915 which covered the province of İstanbul as well as the cities of İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma and Uşak. The results of this census were published in 1917 under the title **The Industrial Census for the Years 1329 and 1331 (H)**. Even though the Census covered a very narrow area in relation to the large Empire, it can still give a general idea about the state of industry within the present day borders of Turkey on the eve of World War I. This is because the largest concentration of Ottoman industry within these borders were located in İstanbul and İzmir. As it was indicated in the Census, with the exception of the four cotton yarn mills in Adana and Tarsus and the flour and tanning “factories” located in many cities, there existed no significant industrial enterprise in Anatolia at that time. The Syrian provinces of the empire were left out of the Census due to the difficulties in conducting surveys in those areas under wartime conditions.

The Ottoman Industrial Census volume first published in 1917 was edited by the late A. Gündüz Ökçün and published in modern Turkish in 1970. He thus made available for the researchers and especially the students unable to reach or read the Ottoman original a detailed picture of the state of industry during the very last years of the Ottoman era.

In this summary introduction to the 1970 volume. A. Gündüz Ökçün emphasizes that Ottoman manufacturing activities during these years appeared in four different forms;

- a) small scale handicrafts, both in shops and homes;
- b) the putting out system under the control of merchants; this system was widespread especially in the large cities and in carpet production, shoe making, carpentry, clothing, and apparel sectors.
- c) manufacturing workshops employing as many as 50 workers or more in clothing, apparel, carpet weaving and a few other sectors.
- d) finally, the factories employing workers which was the focus of the Industrial Census. Some small fraction of these factories used moving power or a motor.

The Ottoman Industrial Census of 1913 and 1915 included only those enterprises a) with moving power and a minimum of 10 workers; b) without moving power but

employing a minimum of 20 workers; c) flour mills processing a minimum of 10 tons of cereals in 24 hours and d) soap factories employing a minimum of 10 workers. The Census thus covered 269 such enterprises in the year 1913 and 282 enterprises in the year 1915. Of these 144 and 155, respectively, were located in and around İstanbul; 60 and 62, respectively, were located in the city of İzmir. Total volume of employment provided by these enterprises reached 16, 975 employees in 1913 and 14, 060 employees in 1915. The wartime conditions may explain the decline in employment despite the rise in enterprise numbers. Small scale enterprises and home production were explicitly left outside the Census.

Information about these enterprises was obtained by preparing a detailed questionnaire and then distributing them to each of the enterprises. The Industrial Census provides detailed information about the power, machinery and equipment in these enterprises, total employment provided by these enterprises and the characteristics of the employees, and the proportion of domestic production in relation to imports, exports and total domestic consumption.

The sectors covered by the Census included food industries, soil products, leather, wood products, textiles, paper products, chemicals including oils and soap and metal goods. The largest numbers of enterprises were in food industries with 76 and 78 in 1913 and 1915, respectively and in textiles with 75 and 78 in the same two years. Textiles industry provided the largest share of employment with 45.8 and 48.0 percent in the total during these two years. Food industries came second with 25.2 and 27.8 percent, respectively.

Without going into the technical details of the numerous tables providing both aggregate and sectoral information about the basic characteristics of these enterprises, Ökçün, in his introductory essay, reaches the following conclusions about the state of Ottoman industry on the eve of World War I:

1– Under the competition of European imports, Ottoman industry was limited to enterprises producing consumer goods for local markets.

2– With a few exceptions, industrial enterprises producing machinery and equipment could not be established in the Ottoman empire.

3– Ottoman industry could not achieve satisfactory linkages and integration with the mining industry and the agricultural sector. The available statistics indicate that a large part of the output of the mining sector and large part of the agricultural output including raw materials were directly exported rather than being processed domestically.

The detailed results of the Census can be followed from the tables of this volume.

TABLO LİSTESİ

LIST OF TABLES

Tablo	<u>Sayfa</u>	Tables	<u>Page</u>
1. Sanayi müesseselerinin çeşitli şehirlere göre dağılımı	13	1. Industrial enterprises by cities	13
2. Sanayi müesseselerinin sektörlerle dağılımı	14	2. Industrial enterprises by sectors	14
3. Sanayi müesseselerinin sektörlerle ve mülkiyete göre dağılımı	16	3. Industrial enterprises by sectors and type of ownership	16
4. Sanayi müesseselerinin sektörlerle ve muharrik güç miktarına göre dağılımı	18	4. Industrial enterprises by sectors and amount of power ..	18
5. Sanayi müesseselerinin sektörlerle ve muharrik güç kaynağına göre dağılımı	19	5. Industrial enterprises by sectors and power source	19
6. Sanayi müesseselerinin sektörlerle ve çalışanlara göre dağılımı	21	6. Industrial enterprises by sectors and types of employees	21
7. Sanayi müesseselerinde sektörlerle göre istihdam	22	7. Industrial employment by sectors	22
8. Çeşitli sanayi sektörlerinde işçi gündeliklerinin ortalama miktarı	24	8. Average wages in different industrial sectors	24
9. Sektörlere göre sanayi müesseseleri ve toplam üretim değeri	26	9. Industrial enterprises and value of production by sectors	26
10. Sektörlere göre üretim değeri	27	10. Value of production by sectors	27
11. Sektörlere göre imalatın yerli tüketime oranı	29	11. Ratio of domestic production to domestic consumption by sectors	29
12. Gıda müesseselerinin sayısı, muharrik güçleri ve bu müesseselerde çalışanlar	35	12. Industrial enterprises, amount of power and employment in the food industry	35
13. Gıda üretimi ve tüketimi	37	13. Food production and consumption	37
14. Değirmenlerin şehirlere ve yıllara göre dağılımı	40	14. Flour mills according to cities and years	40
15. Değirmenlerdeki makine tesisatı	42	15. Machinery in the flour mills ..	42
16. Değirmenlerin üretim kapasitesi	44	16. Production capacity of the flour mills	44
17. Değirmenlerin üretim kapasitesi ve üretim	45	17. Production capacity and production in the flour mills	45

<u>Tablo</u>	<u>Sayfa</u>	<u>Tables</u>	<u>Page</u>
18. Un üretimi, dış ticareti ve tüketimi	46	18. Flour production, foreign trade and consumption	46
19. Şekerli ürünler, tahin ve bisküvi üretimi	55	19. Production and foreign trade of confectioneries, sweets and biscuits	55
20. Konserve üretimi, dış ticareti ve tüketimi	60	20. Production, foreign trade and consumption of canned goods	60
21. Toprak sanayii müesseselerinin sayısı muharrik güçleri ve bu müesseselerde çalışanlar	71	21. Industrial enterprises, amount of power and employment in the soil products industry	71
22. Toprak sanayiinde imalat, dış ticaret ve tüketim	72	22. Production, foreign trade and consumption in the soil products sector	72
23. Deri sanayiinde kullanılan hammaddelerin dış ticareti	88	23. Foreign trade of raw materials used by the leather industry	88
24. Debagat müesseselerinin sayısı, muharrik güçleri ve bu müesseselerde çalışanlar	91	24. Industrial enterprises, amount of power and employment in the tannery industry	91
25. Debagat imalatı ve tüketimi	91	25. Production and consumption in the tannery industry	91
26. Kösele ve diğer üretim	94	26. Production of hides and related goods	94
27. Kösele ve deri üretimi, dış ticareti ve tüketimi	95	27. Production, foreign trade and consumption in hides and leather	95
28. Ağaç sanayii müesseselerinin sayısı muharrik güçleri ve bu müesseselerde çalışanlar	101	28. Industrial enterprises, amount of power and employment in the wood products industry	101
29. Ağaç imalatı ve tüketimi	102	29. Wood production and consumption	102
30. Dokuma sanayii müesseselerinin sayısı muharrik gücü ve bu müesseselerde çalışanlar	119	30. Industrial enterprises, amount of power and employment in the textiles industry	119
31. Dokuma imalatı ve tüketimi	120	31. Textiles production and consumption	120
32. Yünlü tekstil üretimi	124	32. Production of woolen textiles	124
33. Yünlü tekstilde üretim, dış ticaret ve tüketim	126	33. Production, foreign trade and consumption in woolen textiles	126
34. Ham ipek üretimi	135	34. Production of raw silk	135

Tablo	<u>Sayfa</u>	Tables	<u>Page</u>
35. Çeşitli dokuma sanayii üretimi	141	35. Production of various textile items	141
36. Kağıt ürünlerinde dış ticaret	146	36. Foreign trade in paper products	146
37. Kırtasiye müesseselerinin sayısı muharrik güçleri ve bu müesseselerde çalışanlar	148	37. Industrial enterprises, amount of power and employment in the paper products industry	148
38. Kırtasiye imalatı	149	38. Production in paper products	149
39. Matbaaların sayıları ve kuruluş tarihleri	155	39. Printing houses and their dates of establish	155
40. Kimya müesseselerinin sayısı, muharrik güçleri ve bu müesseselerde çalışanlar	164	40. Industrial enterprises, amount of power and employment in the chemistry industry	164
41. Kimyasal imalat ve tüketim ..	165	41. Chemical production and consumption	165